

حفاریهای باستانشناسی

در شهر بیشاپور

(شهر ساسانی)

نوشته و تحقیق

آقای جهانگیر یاسی

شهر باستانی بیشاپور در ۱۴۰ کیلومتری جنوب غربی شیراز و ۲۳ کیلومتری شمال کازرون واقع و از طرف جنوب غربی پس از گذشتن از شهر بُرازجان به بوشهر میرسد .

شهر بیشاپور در زمان شاپور اول (شاپور بزرگ) پسر اردشیر ساخته شده که از سال ۲۴۱ تا ۲۷۲ میلادی بمدت ۳۱ سال پادشاه ایران بوده. شهر بیشاپور در آن زمان از موقعیت جغرافیائی بسزائی برخوردار بود، چرا که این شهر از طرف شمال به تخت جمشید و شهر استخر و پاسارگارد ارتباط پیدا میکرد و از طرف مشرق به فیروز آباد یا قصر اردشیر خوره (کوره) و آتشگاه معروف آن پیوند داشته و از طرف جنوب به خلیج فارس و از طرف مغرب که مهمترین وضع را داشته به خوزستان و شهر شوش (پایتخت زمستانی هخامنشیان) و سپس همدان (اکباتانا یا هگمتانه) بمعنی شهر شاهی و پایتخت تابستانی هخامنشیان و از آنجا به بیستون و طاق بستان و تیسفون و مدائن و سپس به سلوکیه وانطاکیه و روم قدیم ارتباط پیدا میکرده است.

ایران زمین

بطور کلی استان یا ساتراپ پارس در آنزمان به ۵ شهرستان یا کوره (خوره) تقسیم میشده :

۱- کوره اردشیر (فیروز آباد) ۲- کوره استخر ۳- کوره قباد ۴- کوره شاپور (بیشاپور) ۵- کوره بهرام.

وجه تسمیه بیشاپور: در کتابهای حدودالعالم و المسالك و الممالک و فارسنامه ابن بلخی که در سالهای ۵۰۰ تا ۵۱۰ هجری قمری نوشته شده اینطور آمده است:

کوره شاپور خوره منسوب است به شاپورین اردشیرین بابک که آن کوره بشادپور است که به تازی نویسند و اصل آن بیشاپور است و «بی» را برداشته شاپور نویسند.

شهر شاپور پس از استخر بنا شده و جز آن هیچ شهری نبوده و آنرا (دین دلا) میگفتند و چون اسکندر به ایران آمد آنرا خراب کرد و سپس شاپور آنرا باز ساخت و نام خود را بر آن گذاشت

تاریخچه بیشاپور: بنابر نوشته ابن بلخی در فارسنامه، شهر بیشاپور در سال ۲۶ هجری قمری برابر با ۶۴۷ میلادی بدست ابوموسی اشعری و عثمان بن ابی العاص پس از ۴ مرتبه جنگ فتح شد و عثمان بن عفان، عبدالله عامربن کریمه را والی آنجا کرد.

ابن حوقل - در نیمه اول قرن چهارم هجری قمری مینویسد «شاپور شهری است بزرگ به اندازه شهر استخر و آباد و پر جمعیت تر و مردمانش توانگرند». مقدسی - در نیمه دوم قرن چهارم هجری قمری مینویسد «شهر روبه ویرانی است و اهالی از آنجا کوچ میکنند و به کازرون میروند، ولی پر نعمت است و مرکبات - خرما - زیتون - انجیر - انگور و کرچک و نیشکر فراوان است».

ایران زمین

قلعه آن «دین دلا» گفته و بارویش چهار دروازه داشته بنامهای دروازه هرمز- مهر نرسی - بهرام و دروازه مسجد جامع. هم چنین گل‌های نیلوفر- نرگس - بنفشه و یاسمن بسیار است . از آنجا ابریشم - عسل و موم ارزان است و در این سالها از ظلم ابوسعیدخراب شده است .

از اوائل قرن هفتم هجری یعنی پس از قتل سلجوق شاه بن سلغر (از اتابکان فارس) در ۶۶۲ هجری توسط سلطان الجایتو (ایلخان مغول) در قلعه سفید «نوبندگان» نزدیک «فهلین» در ۸ فرسنگی کازرون شهر بیشاپور نیز ویران شد. (دو سکه مربوط به خسرو سلجوق شاه کشف و خوانده شد) و سکه دیگری از شاه شجاع پسر امیر مبارزالدین از سلسله آل مظفر نیز کشف و میدانیم که این سلسله در سال ۷۱۸ هجری تأسیس و قلمرو آنها بر فارس - اصفهان و قسمتی از کرمان و خوزستان بوده و شاه شجاع از سال ۷۵۹ تا ۷۸۶ هجری بمدت ۲۷ سال حکومت کرده است .

این سلسله بدست امیرتیمور در سال ۷۹۵ هجری منقرض و امیرتیمور نیز در سال ۸۰۷ هجری در گذشت .

نتیجه اینکه بیشاپور در اواخر قرن هفتم هجری روبه ویرانی نهاده است . اما با کشف سکه های فلوس افشاریه و زندیه بتاریخ ۱۱۸۷ هجری معلوم میشود در این موقع نیز در بیشاپور زندگی ادامه داشته ولی شهر از رونق افتاده بوده است. و شاید هم سکه ها مربوط به رهگذران بوده باشد.

دیدار شرق شناسان از شهر بیشاپور: موریر انگلیسی در ۱۸۰۹ میلادی فلاندرن و کنت فرانسوی در سال ۱۸۴۱ - دوید انگلیسی در سال ۱۸۴۵- مادام دیولافوا فرانسوی در سال ۱۸۸۱ - زاره و هرتسلفد آلمانی و سراورل استن انگلیسی ما بین سالهای ۱۹۲۰ - ۱۹۳۰ از بیشاپور و نقاط

ایران زمین

مختلف باستانی ایران دیدار کرده و هریک خاطرات خود را در کتابهای خود نوشته اند.

خصوصیات شهر نیشابور: اگر از نظر وسعت و زیبایی و اهمیت ، تخت جمشید را در زمان هخامنشیان مهمترین اثر بدانیم، بیشاپور نیز از نظر وسعت و آثار متعدد در زمان ساسانیان مهمترین است .

شهر بیشاپور در زمان خود دارای طولی به اندازه ۱۵ کیلومتر و پهنای ۱ کیلومتر بوده و اطراف آنرا حصار با برجها و خندق فرا گرفته بوده است .

رود رنجان از دشت ارژن سرچمه میگیرد و در بیشاپور به چشمه ساسان می پیوندد و با یکدیگر تشکیل رود شاپور را داده و سپس به خلیج فارس میریزد ، این چشمه پر آب و این رود شاپور هنوز بهمان نامهای اولیه خود باقی مانده اند.

تاریخچه حفاریها در بیشاپور: پروفیسور رومن گریشمن فرانسوی در سال ۱۳۱۴ تا ۱۳۲۰ خورشیدی بمدت ۶ سال به نمایندگی از طرف موزه لوور پس از کسب اجازه حفاری در شهر بیشاپور از دولت ایران به ایران میآید و مشغول حفاری میگردد که در نتیجه قسمتی از آتشکده ساسانی- کاخ شاپور و یک معبد (مهربه) و قسمتی از تالار با چندستون و تعدادی نقش های موزائیک رنگی (بانوی چنگ نواز ساسانی) و صورت زن و مرد ساسانی و یک بانوی تمام قد با لباس بسیار زیبای ساسانی کشف که تعدادی در موزه لوور و موزائیک بانوی تمام قد در موزه ایران باستان موجود است.

حفریات توسط باستان شناسان ایرانی: قبل از تشکیل وزارت فرهنگ و هنر ، موزه ایران باستان و اداره کل باستان شناسی قسمتی از وزارت فرهنگ سابق بوده . در سال ۱۳۴۵ خورشیدی وزارت فرهنگ به دو

ایران زمین

وزارتخانه «آموزش و پرورش» و «فرهنگ و هنر» تقسیم شد و از همان ابتدای تأسیس وزارت فرهنگ و هنر تصمیم گرفت که نقشه باستانی ایران تهیه و مشخص شود. (این برنامه به مدت ۳۰ سال پیش بینی شده بود) بنابر این تصمیم هر سال چه در فصل تابستان و چه در فصل زمستان باستان شناسان ایران به استانهای مختلف ایران برای بررسی و تحقیق باستان شناسی اعزام و هم چنین برای مشخص شدن بقیه آثار در نقاط مشهور مانند تخت جمشید - شوش - بیشاپور - تپه هگمتانه (همدان) حفاریهای باستان شناسی ادامه داده شد.

در زمستان ۱۳۴۷ خورشیدی آقای علی اکبر سرفراز بمدت ۳ ماه با گروه خود مشغول حفاری درشهریشاپور شد که قسمتی از آثار اسلامی و دیوار و حصار شهریشاپور و ساختمان جنبی حصار از زیر خاک بیرون آمد.

از زمستان ۱۳۴۸ تا آخر بهار ۱۳۴۹ بمدت ۶ ماه قرعه فال بنام نویسنده این گزارش افتاد که با همکاری ۵ نفر باستان شناس ، یکنفر مهندس و سه نفر سرکارگر ورزیده و با تجربه و حدود ۲۴۰ تا ۲۴۵ کارگر مشغول ادامه حفاری شد که منجر به کشف آثار دوره اسلامی به ترتیب (آل مظفر - سلجوقیان - آل بویه - خلفای عباسی - خلفای اموی) و از همه مهمتر ۲۴۰ متر از دیوار و حصارشهر ساسانی با برجهای دفاعی و خندق آن و مشخص شدن ساختمان خارجی حصار گردید.

شرح آثار دوره های مختلف در بیشاپور: چنانکه قبلاً نوشته شد شهر بیشاپور توسط شاپور اول ساسانی پسر اردشیر که از سال ۲۴۱ تا ۲۷۲ میلادی پادشاه ایران بوده ساخته شده است .

برای اولین بار شاپور بر روی سکه های خود نام ایران و غیر ایران و هم چنین

ایران زمین

نام مخفف شهر محل ضرب سکه را در پشت سکه ضرب کرده است برای نمونه روی سکه شاپور که با نیمرخ و تاج مخصوص او است در اطراف سکه با خط پهلوی ساسانی چنین نوشته است (مزدیسَن بَغی ملکان ملکا اَران و اَنَران شاهپور مینو چتری مین یزدان) که ترجمه آن چنین است. (مزدا پرست خدایگان شاهنشاه ایران و غیرایران شاپور آسمانی نژاد از ایزدان) چون دوره ساسانی شهر بیشاپور مهمترین دوره ها است و باید از زیر خاک بیرون و حفاظت شود. بنابر این دوره های دیگری که پس از ساسانیان در این هر زندگی کرده آثاری از خود بجای گذاشته اند باید مشخص میشد.

آثار قرن هفتم و هشتم هجری قمری: در بالاترین قسمت خاک برداری که آثار جدیدتری وجود داشت نمونه های کوچک ساختمانی مخروطی و بی اهمیت و بخصوص کشف چند سکه فلوس زندیه و افشاریه که تاریخ ۱۱۸۷ هجری قمری داشت بدست آمد که نشان می دهد در این دوره زندگی در بیشاپور رونقی نداشته و شاید هم سکه های مکشوفه مربوط به رهگذران بوده باشد.

سکه دیگری از شاه شجاع پسر امیر مبارزالدین ازسلسله آل مظفرکشف شد که او ازسال (۷۸۶ تا ۷۵۹) بمدت ۲۷ سال پادشاه ایران بوده بخصوص بر قسمت های پارس و اصفهان و قسمتی از خوزستان و کرمان تسلط داشته است و این سلسله درسال ۷۹۵ بدست امیر تیمور منقرض شد.

دوره سلجوقیان : مهمترین دوره و طولانی ترین دوره اسلامی درشهر بیشاپورمربوط به زمان سلجوقیان است که آثار فراوانی از این دوره در شهر بیشاپور بدست آمد، چه از لحاظ ساختمانی و چه از لحاظ کشف اشیاء ذی قیمت مانند انگشتر و گوشواره طلا و شیشه های کوچک عطردان و سفالهای

ایران زمین

مختلف با نقوش و شیارهای بسیار زیبایی مخصوص این دوره. دوره آل بویه : میدانیم که عضالدوله دیلمی یکی از مهمترین پادشاهان این دوره بر فارس حکومت داشته و آثاری از این دوره بدست آمد. بخصوص که بر روی آثار باقی مانده ساسانی خانه های خود را بنا کرده و بعنوان پی ساختمانی از استحکامات ساسانی استفاده کرده اند .

دوره خلفای عباسی : در این دوره ساختمان هایی که به سبک اسلامی که پایه های سنگی و دیوارسنگی و سپس اندود گچ داشته بدست آمد و با کشف سکه ای از هارون الرشید بتاریخ ۱۹۲ هجری قمری در یکی از اطاقها این موضوع حتمی شده است و میدانیم که هارون الرشید در ۱۹۳ هجری قمری فوت کرده است .

دوره خلفای اموی: هم چنین از دوره خلفای اموی که اولین بار در این دوره به ایران حمله و شهر بیشاپور فتح گردید آثاری بدست آمد که نمایان گر نفوذ هنر ساسانی بر این دوره است. با کشف سکه ای از عبدالملک بن مروان بتاریخ ۱۲۲ هجری قمری و گچبری زیبایی که در اطراف درگاه ورودی یکی از اطاقها کشف شد تاثیر هنر ساسانی را بر این دوره نشان می دهد که می دانیم تا اوائل قرن سوم و دوره های بعد ادامه داشته است.

آثار دوره ساسانی: بطور کلی منطقه حفاری در قسمت شمال شرقی شهر بیشاپور انجام شد که جاده شوسه کازرون از نزدیک آن می گذشت این قسمت مقابل تنگ چوگان (چکان) بطول ۹ کیلومتر و نقوش برجسته عهد ساسانی قرار دارد و غار معروف شاپور و مجسمه شاپور در این تنگ واقع است. وبه خرابه های دژ (قلعه شاپور) یا قلعه دختر منتهی می شود و در قسمت مغرب آن ده شعاع السلطنه (شاه سلطنه) قرار گرفته که قسمتی از آن

ایران زمین

داخل آثار باستانی است.

مهمترین منظور از حفاری در این قسمت پیدا شدن بیشتر حصار شهر ساسانی و مسیر آن بوده که پیرامون شهر ساسانی را بیشتر روشن سازد. طول این حصار در حدود ۲۴۸ متر از زیر خاک بیرون آورده شد (۹۶ متر در فصل گذشته). پهنا یا قطر این حصار ۹ متر است که از خارج دارای برجهای نیم دایره می باشد و شعاع هر برج کمی بیشتر از ۳٫۵ متر است که مجموعاً پهنای حصار و برجهای رویهم ۱۲٫۵ متر می باشد.

این حصار عظیم با سنگ لاشه و رودخانه ای و ملاط گچ ساخته شده بدین صورت که اول دو دیوار بقطر ۱٫۷۰ متر با سنگ و گچ ساخته شده و سپس حد فاصل این دو دیوار را با سنگ لاشه و رودخانه ای و ملاطه گل پُر کرده اند که قطر دیوار همانطور که قبلاً نوشته شد ۹ متر است. این حصار شبیه حصار شهر استخر نزدیک تخت جمشید می باشد و بخصوص از نظر تیرکشها با یکدیگر قابل مقایسه اند ولی با این تفاوت که حصار شهر استخر با خشت خام ساخته شده است .

حصار شهر بیشاپور از خارج دارای برجهای نیمدایره بقطر ۷٫۵ متر است که مانند استوانه قرار گرفته و فاصله هر برج از یکدیگر فقط ۴۰ سانتیمتر است. چنین بنظر میرسد که این دیوار تا ارتفاع ۴ متر بالا رفته و سپس برجهای ارتفاع بیشتری پیدا کرده که با مقایسه ایستادن دیده بانها و همچنین ارتفاع جان پناه ها (کنگره ها) ارتفاع برجهای و دیوار بیش از ۸ الی ۸٫۵ متر نمی تواند باشد.

هر بُرج از داخل و روی دیوار دارای یک درگاه ورودی بعرض ۱٫۲۰ متر و داخل آن بصورت اطاق کوچک نیم دایره بشعاع ۲ متر بوده است. هر برج

ایران زمین

دارای ۹ عدد تیرکش بوده که ارتفاع آن بیشتر از ۱ متر و پهنای آن ۱۰ سانتیمتر است که تمام زوایا را میتوانسته تحت نظر بگیرد.

حصار شهر از خارج تماماً دارای اندود گچ بوده که قطرش از ۴ تا ۱۰ سانتیمتر است. احتمال دارد که فواصل بُرجها با گچبریهائی مانند شیار تزئین شده باشد. هم چنین با قطعه گچ بری زیبائی که بدست آمد میتوان گفت که جان پناه ها یا کنگره های برجها با گچ بری زیبائی تزئین شده بوده. این حصار از داخل شهر هیچگونه گچ اندود نداشته و فقط سنگ ها با ملاط گچ بکار رفته است.

روپهم رفته ۱۲ برج از زیر خاک بیرون آورده شد ولی آثار ۹ بُرج دیگر فقط پایه های آن از زیرخاک نمایان گردیده که بعدها تبدیل به دیوار شده بود. بطور کلی حصار شهر در سه مرحله تغییراتی کرده است بدین قرار:

۱- در دوره اول که شهر و حصار به دستور شاپور اول بنا شده. از خارج دارای بُرجهائی بوده (شرح جزئیات آن گذشت) که فاصله هر برج از یکدیگر فقط ۴۰ سانتیمتر بوده و جلوی هریک از این بُرجها یک نیمه ستون تزئینی بقطر ۳۰ سانتیمتر ساخته شده بود. تمام بدنه بُرجها وحد فاصل آنها و جان پناه ها با گچ اندود شده بود و همه بُرجها عموماً بقطر ۷۵ متر بوده.

۲- در دوره دوم بعضی از برجها که خراب و واژگون شده بود تبدیل به دیوار شده و هم چنین دارای تیرکش بوده است که تعداد آنها بین ۷ تا ۸ عدد در هر قسمت دیوار می باشد. در این دوره نیز بدنه بُرجها و دیوارها با گچ اندود شده و قطر این اندود ۵ تا ۸ و گاهی ۱۰ سانتیمتر بوده است.

۳- در دوره سوم هیچ گونه تغییری در وضع بُرجها و دیوارها داده نشده فقط در اثرکهنه شدن و ترکیدن اندود گچ حصار شهر را مجدداً اندود کرده اند که

ایران زمین

اندود سوم بر روی دو اندود دیگر مشخص است. به تحقیق نمیتوان گفت تعمیرات و تغییرات حصار شهر در دوره دوم و سوم در زمان کدام پادشاه ساسانی انجام شده است ولی میتوان گفت که دیوار و حصار شهر تا حدود ۳۰۰ سال مورد استفاده قرار گرفته است. در قسمت جنوبی شهر بیشاپور، حصار شهر بطور مستقیم بوده و کانال (خندق) ایجاد کرده اندکه آب رودشاپور در آن جریان داشته که دشمنان به آسانی نتوانند وارد شهر شوند.

ساختمان خارج از حصار: در سال ۱۳۴۷ قسمتی از شرق این واحد ساختمانی از زیر خاک نمایان شد و در سال ۱۳۴۸ و ۱۳۴۹ تمام این ساختمان که به طول ۱۹ متر میباشد از زیر خاک به بیرون آورده شد. این ساختمان بعد از ایجاد حصار شهر و اصل بنا مرکب از چهار دیوار به عرض های ۱۸۵ متر و ۲۱۰ متر است که تشکیل یک راهرو میانی و دو راهرو جانبی می دهد. عرض راهرو وسط ۳۶۵ متر و عرض هریک از راهروهای جانبی ۲،۲۵ متر است که در وسط، محل وسیع تر شده و احتمالاً با طاق گنبدی پوشیده شده است، راهروهای جانبی با طاق هلالی و از سنگ و گچ پوشیده بوده، طرفین راهرو وسط دارای دو نیمه ستون تزئینی میباشد و هم چنین قسمت غربی آن دارای نیمه ستون ها بوده است که فقط یکی از آنها از زیر خاک نمایان شد و دیگری سالها قبل خراب و از بین رفته بود. این واحد ساختمانی تماماً با سنگ و گچ ساخته شده و روی آن با گچ اندود شده است. ناگفته نماند که این بنا در شش مرتبه تغییر شکل جزئی داده و دیوارها و سکوهای متعدد به آن اضافه شده است که برای نشستن بکار

ایران زمین

میرفته. هم چنین کف این بنا سه مرتبه تعمیر و اندود گچ شده است. این بنا در اصل علاوه بر درهای ورودی و خروجی که در قسمت مشرق و مغرب قرار داشته دارای دو درگاه شمالی و جنوبی بعرض ۱٫۸۵ متر نیز بوده است که در دوره های بعدی مسدود شده است.

احتمال داده میشود که این واحد ساختمانی جهت سالن انتظار ساخته شده و کسانی که میخواستند وارد شهر و حتی به دیدار شاه و یا شخص مهمی بروند در این جا منتظر میماندند، هم چنانکه سالن انتظار در ورودی تخت جمشید وجود داشته با این فرق که سالن انتظار در تخت جمشید داخل خود کاخ بوده ولی سالن انتظار شهر بیشاپورخارج از حصار و برجها ساخته شده است .

آثار دوره ماقبل از تاریخ : همه باستان شناسان بر این عقیده هستند که کلنگ یا تیشه آنها باید تا رسیدن به خاک بکر برای حفاری ادامه پیدا کند. از همین جهت برای آثار دوره های دیگر خارج از محدوده حصار و برجها به فاصله ۱۰ الی ۱۵ متر ترانشه (چهار گوش) به ابعاد ۲ در ۲ متر حفاری شد و در عمق ۳۰ الی ۴۰ سانتیمتر دو کوزه سفالی به رنگ خاکستری کشف شده که مربوط به ۱۲۰۰ سال قبل از میلاد یا (دوره آهن) میباشدکه سرچشمه این سفال در تورنگ تپه و شاه تپه واقع در استان گرگان است که چندین سال قبل حفاری و تاریخ آن مشخص شده است و این کوزه ها از جهت هنر سفالگری و قدمت و رنگ قابل مقایسه با یکدیگرند.

پس از عمق ۵۰ الی ۵۵ سانتیمتر نیز چند قطعه سفال شکسته منقوش به رنگهای قرمز و کرم با نقوش سیاه مُشَبک بدست آمد که قابل مقایسه با سفالهای مکشوفه در تپه «جعفر آباد» نزدیک شوشتر و هم چنین تپه «حتونا» در شمال بین النهرین (عراق امروزی) میباشد که قدمت آن در حدود ۳۵۰۰

ایران زمین

سال قبل از میلاد است . ناگفته نماند که با پیدایش این سفالها چند قطعه سنگهای تیغه ای از قبیل چاقوهای مختلف به رنگهای سبز کم رنگ ، قهوه ای و خاکستری و هم چنین سنگ مادر (سنگی که قطعات تیغه ای را از آن جدا میکنند) بدست آمد که مربوط به همین دوره است و از آن ببعد خاک بکر هویدا شد . بنابر این میتوان نتیجه گرفت که قبل از ایجاد بنای شهر ساسانی بیشاپور ، بعلت رود شاپور و چشمه ساسان که از سالیان قبل از میلاد این منطقه را قابل زندگی ساخته ، مردمانی در ۳۵۰۰ تا ۱۲۰۰ قبل از میلاد در این منطقه زندگی کرده و آثارشان بجای مانده است.

***